

МОВНА СИТУАЦІЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (1955 – 1965)

Наприкінці 50-х на початку 60-х років в Україні відбувалося помітне національно-культурне піднесення. Смерть Сталіна у березні 1953 року різко змінила діяльність політичних сил і відкрила шлях реформам. Упродовж 10 – 12 років, незважаючи на суперечливість та непослідовність, хрущовські реформи помітно змінювали розвиток держави та суспільства. Серед громадськості все голосніше починає звучати ідея реформування та демократизації вищої освіти.

Статус української мови у вищих навчальних закладах став одним з важливих питань, навколо якого протягом другої половини 50-х та на початку 60-х років розгортався новий національний рух. Особливо болючим для української інтелігенції були репресії в галузі національно-мовної політики, яка в післявоєнні роки свідомо спрямовувалася урядом на поступове звуження застосування української мови.

Загалом національно-мовна політика тоталітарної держави післявоєнного періоду порушувала мовний статут України, що в свою чергу, стало одним із вирішальних чинників денационалізації суспільно-політичного життя. Це викликало протест представників національної інтелігенції. Питання про роль і місце української мови в суспільних процесах стало одним із найголовніших у протистоянні демократичної громадськості і тоталітарної системи. Воно порушувалося передовсім діячами культури. Олександр Довженко 7 листопада 1956 року писав: “На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонної Української Радянської Соціалістичної Республіки викладання наук, так само, як і в інших вузах УРСР, провадиться російською мовою. Такого нема ніде в світі... Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу, – вся абсолютна решта, себто ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... І жаль і сором...”¹.

Особливе місце відводилося питанню національної мови в програмних виступах шістдесятників. Один із лідерів дисидентського руху в Україні М.Руденко надіслав із цього приводу в листопаді 1955 року листа М.Хрущову. Письменник гостро порушував питання про становище української мови в республіці, про те, що практично завдяки офіційній національно-мовній політиці відбувається протиставлення російської мови українській, повсюдно, за незначним винятком у навчальній, виховній, масовій роботі серед населення українська мова підмінюється російською².

Саме в другій половині 50-х років писалася пропаганда, інспірована офіційними ідеологічними структурами, за російську мову як “другу рідну мову” неросійських народів СРСР. Міністр освіти Української РСР І.К.Білодід підтримував впровадження в життя ідею викладання у вищих навчальних закладах російською мовою, мотивуючи це тим, що “багато студентів різних національностей вчиться у вищих наукових та учбових центрах країни... Києві, Харкові, Львові”. Можливість цього навчання для студентів всіх національностей забезпечується знанням російської мови³.

До XXI з’їзду КПРС (1959 рік) русифікація відбувалася у двох напрямках. Перший – наближення української мови до російської, другий – “підміна” української мови російською. Процес десталінізації, хоча тривав недовго, усе ж сприяв відновленню руху на захист рідної мови. Політика, яку проводив уряд щодо наближення української мови до російської з “перспективою” подальшого злиття мов, зазнала краху. В зв’язку з цим, вирішено було головну увагу приділити другій програмі русифікації – впровадженню російської мови, як мови міжнаціонального спілкування⁴.

Протягом другої половини 50-х та першої половини 60-х років відбувався інтенсивний процес русифікації вищої школи. У вузах викладання здебільшого велося російською мовою. На початку 50-х років так було поставлено навчальний процес навіть в Українській сільськогосподарській академії, де студенти були переважно із сіл, навчальний процес проводився російською мовою. В Київському медичному інституті з 50 кафедр 45 користувалися російською мовою, у Ворошиловградському й Сталінському педінститутах навіть на українських відділеннях усі предмети, крім української мови і літератури, викладалися російською мовою⁵.

У Львівському політехнічному інституті в 1955/1956 навчальному році із 577 викладачів тільки 166 викладали українською мовою, в Львівському сільськогосподарському інституті з 158-ми викладачів – 67 чоловік читали лекції українською мовою, у Львівському лісотехнічному інституті з 158 – 34 чоловіки. Подібне становище зустрічалося і в інших вузах України. Мали місце непоодинокі випадки, коли викладачі вузів добре володіли українською мовою, але не користувалися нею у практичній роботі. Однією з причин було те, що більшість підручників та навчальних посібників видавалися російською мовою⁶.

У Києві лише 20 – 25 відсотків предметів у вузах читалися українською мовою. В університетах Дніпропетровська, Одеси, Харкова за винятком відділу української мови і літератури викладали переважно російською мовою. А такі вузи України, як медичні, політехнічні, промислові, торгівельні, сільськогосподарські та економічні – усі цілком були зрусифіковані, за винятком окремих західних вузів⁷.

Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР кожного року схвалювало правила прийому до всіх вузів країни. Вони включали російську мову та літературу до обов'язкових предметів вступних іспитів, а знання з української мови та літератури вимагали лише від тих, хто вступав до українських закладів, “в яких викладання проводиться на національній мові республіки”⁸.

Далекі від реальності були заяви, ніби в медичних вузах України був введений додатковий іспит з української мови для вступників, які закінчили школи з російською мовою навчання. Навпаки, в усіх вузах абітурієнти української національності, які закінчили середню школу і не вивчали в ній українську мову, звільнялись від вступного іспиту з української мови⁹. Більше того, вирішення питання про складання української мови та літератури, як необхідної на вступних іспитах, в нормативних документах було не затверджено. Вступаючи до вищих навчальних закладів України складали іспити з російської або української мови та літератури, крім спеціальностей філологічних, лінгвістичних, журналістики, філософських, історичних, історико-архівних, юридичних, бібліотечних, культурно-освітньої педагогіки і психології, дефектології, де крім іспиту з української мови та літератури, складали письмовий іспит з російської мови (диктант). Міністерство вищої освіти України порушувало питання про надання можливостей вступникам складати іспити з української та російської мов за бажаннями¹⁰.

Русифікація посилювалася через контроль всієї вищої освіти Міністерством вищої та середньої спеціальної школи СРСР. Щомісячно російською мовою воно видавало “Бюлетень”, де оголошувало свої накази та постанови, базовані на відповідних указах і декретах Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС. До того ж вони були обов'язковими для всіх вузів країни.

Мало місце протиріччя в конституції УРСР, де визнавалось право громадян користуватись рідною мовою та мовами інших народів СРСР¹¹. Однак рідна мова обмежувалася в навчальному процесі. Ставало очевидним, що Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти та Міністерство освіти не могли протистояти керівництву Москви, а тим більше висловлюватися вільно стосовно постанов чи наказів.

В зв'язку з утворенням в 1955 році республіканського Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти України, Рада Міністрів СРСР постановила від 25 березня 1955 року передати у ведення МВССО України 58 вищих навчальних закладів¹².

Незважаючи на це, зосередження керівництва вищими навчальними закладами України залежало від Московської влади. Сила цієї влади зросла із створенням у 1959 році союзно-республіканського Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти. І вже у 1965 році лише 50 вузів із 132 підпорядкувалися республіканському МВССО¹³.

Не дивно ж, що в 1960 році лише 48,36 спеціалістів з вищою освітою в Україні були українцями¹⁴. З 18132 викладачів вузів України менше 50% були українцями. У восьми університетах республіки навчалось студентів українців – 61%, а викладачів відповідно 56%. В той же час в ці роки викладали українською мовою в даних вузах трохи більше третини викладачів¹⁵.

Очевидно, що головним чинником, що стояв на заваді доступові українців до вищих навчальних закладів, була русифікація сфери вищої освіти. Як писав Ніколя де Вітт, “політика культурної русифікації надто очевидна в царині вищої освіти... віддзеркалюється в низькій репрезентації місцевих національностей у студентських наборах”¹⁶.

Вплив русифікації на набір українців до закладів вищої освіти переконливо розкрив дисидент С.Караванський: “Люди української національності, чия рідна мова українська, не користувалися при вступі до вузів однаковими правами з тими, чия рідна мова російська. Російська мова та література – обов'язкова частина програми вступних іспитів до вузів, а отже, випускники російських шкіл успішніше складають іспити й одержують вищі оцінки, ніж випускники українських шкіл. До того ж російською мовою проводяться й вступні іспити зі спеціальних предметів, і вступникам українських шкіл також нелегко їх скласти. А отже, україномовні вступники одержують на конкурсних іспитах нижчі оцінки”¹⁷.

Україна також не мала контролю над політикою щодо вступу до вузів. З 1954 року знання української мови, на противагу знанню російської, перестало бути обов'язковою вимогою при вступі¹⁸.

У 1955 – 1956 навчальному році українці становили 63,8 відсотки студентів, що відвідували вузи республіки, а росіяни – 27,3% студентів, а у 1960 – 1961 навчальному році українці становили 62,5%, росіяни – 30,0%. На 1965/1966 навчальний рік частка українців упала до 61,3%, а росіяни зросла до 31,7%¹⁹.

На нараді ректорів вузів Ю.Даденков, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, у серпні 1965 року зазначав, що в 50 вузах, підпорядкованих республіканському міністерству, навчалось лише 53% студентів-українців (всього ж відсоток українського населення за попереднім переписом 1959 року був 76,8%). Отже, проблема полягала в соціально-національному аспекті. Багато представників корінного населення не мали можливості здобути вищу освіту і змушені були опанувати робітничі професії. А тим часом з кожним роком російська мова міцно утверджувалася у вузах республіки²⁰.

Стало очевидним, що українському студенту важче було вступити до аспірантури. До того ж, укомплектованість вищих навчальних закладів професорсько-викладацькими кадрами з науковими ступенями все ще не задовольняла вимог вищої школи. На виконання постанови від 20 серпня 1956 року про план прийому до аспірантури в листопаді місяці урядом Москви було складено проект щорічного плану приймання аспірантів на 1956 – 1960 роки, та проект мережі вищих навчальних закладів Міністерства, де передбачалося проводити підготовку науково-педагогічних кадрів через аспірантуру. У відповідності до зазначеної постанови ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР до мережі вищих навчальних закладів не були включені ті вузи та факультети, які були не забезпечені висококваліфікованими кадрами, здатними забезпечити керівництво підготовки аспірантів на сучасному науковому рівні. В зв'язку з цим в 1957 році в 11 вузах було припинено прийом до аспірантури²¹. Програми аспірантури затверджувалися лише з дозволу Москви. В Україні неможливо було захистити докторську дисертацію з педагогіки, таке право мали тільки сім інститутів, розміщених в РРФСР²².

В 1960 році по Україні нараховувалось 46754 наукових працівників, з них українців менше половини – 22253. Кількість аспірантів по Радянському Союзу становила 36754, з них українців 4081, або 11%²³. Це набагато нижче за питому вагу українців у Радянському Союзі (17,8%), а аспіранти – це джерело майбутніх наукових кадрів.

Очевидним було і те, що серед вузів Міністерства зустрічались і такі вузи, де число викладачів без вчених ступенів (1956 рік) і звань складало 70%. Укомплектованість вузів України професорсько-викладацьким складом по 110 спеціальностях (біля 50%) не мали жодного доктора наук, в тому числі по таких спеціальностях, як планування народного господарства, динаміка і міцність машин, радіофізика і електроніка, технологія зварювального виробництва, по ряду спеціальностей легкої промисловості²⁴.

Ще гірша картина спостерігалась в періодичних виданнях вищої школи, де переважали російськомовні видання. Україномовні видання – це були переважно праці з вітчизняного літературознавства, мовознавства та політична література. З негуманітарної сфери українських книжок випускалося вже незрівнянно менше, а з фізико-математичних та технічних наук їх майже зовсім не видавалося. В 1963 році за даними Книжкової палати УРСР Техвидав випустив 121 назву книжок російською мовою і лише 32 українською (в тому числі підручників для вузів російською мовою – 11, українською – 1, це при цілковитій недостатці українських підручників для вузів); Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури випустило відповідно 122 російською і 11 українською, Медвидав – 188 російською і 54 українською, причому українською мовою видаються переважно популярні брошури²⁵.

Національне питання надалі залишалося однією з найдражливіших проблем суспільно-політичного життя республіки. З одного боку, певна ідеологічна лібералізація сприяла більш відкритому обговоренню деяких проблем, наприклад мовної ситуації в країні. У 1963 році в м. Києві відбулася конференція з питань культури української мови, в якій брали участь письменники, учителі, науковці. Учасники конференції вказали на ті деформації, що мали місце в становищі української мови та культури. Висунули ряд вимог перед державними й партійними структурами щодо поліпшення стану української мови²⁶. Не викликає жодних сумнівів, що саме під тиском української інтелігенції це питання розглянула й українська влада. Зробивши сміливий крок вперед на захист національних прав, українське партійне керівництво ухвалило далекосяжні директиви щодо розвитку вищої освіти в Україні. Ці директиви тільки у серпні 1965 року вперше оголосив у своєму виступі на нараді ректорів вищих навчальних закладів Міністр вищої і середньої спеціальної освіти України Ю.М.Даденков. Цей виступ тоді ліг в основу постанови, що містила такі пункти:

1. Перевага при вступі віддаватиметься тим студентам, які або володіють українською мовою цілком, або вивчають її, або готові вивчати. Передбачається можливість скласти вступні іспити з усіх предметів українською мовою;
2. Вивчення всіх суспільних наук має проводитися українською мовою в усіх вищих навчальних закладах.
3. Всі викладачі повинні вживати лише українську мову на лекціях і для тих, хто знає мову недостатньо, передбачатимуться курси вивчення української мови.
4. Весь навчальний процес поступово переводитиметься на українську мову.
5. Освітнянські журнали, підручники, навчальні матеріали, призначені для вищих навчальних закладів, видаватимуться переважно українською мовою.
6. Навчальні програми відбиватимуть спеціальну підготовку студентів для майбутньої професійної праці в Україні і т.д.²⁷

Однак, вище партійне керівництво не підтвердило формального визнання української мови державною, проте в 60-х роках було зроблено численні завуальовані “натяки” про потребу такого визнання²⁸. Реформи, які запропонував Даденков Ю.М. було анульовано “директивою” державно-партійного керівництва Москви²⁹.

Спроба здійснити в 1965 році реформу системи вищої освіти мовну проблему в Україні не вирішила.

Значною мірою переважала і та обставина, що лише незначна частина вузів республіки була в підпорядкуванні Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти України. До того ж, державне партійне керівництво України послідовно здійснювало русифікаторську політику, яка формулювалася в Москві і спрямовувалася на ігнорування національних потреб республіки.

¹ Україна: друга половина XX століття: нариси історії/ П.П.Панченко, М.Р. Плющ, Л.А.Шевченко та ін. – К., 1997. – С.162.

² Там само. – С.162 – 163.

³ Білодід І.К. Російська мова – мова міжнаціонального спілкування народів СРСР. – К.1962. – С.20.

⁴ Україна: друга половина XX століття: нариси історії/ П.П.Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко та ін. – К., 1997. – С.175.

⁵ Там само. – С.160 – 161.

⁶ Центральний Державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України) – ф.1, оп. 24, спр. 3524, арк.81.

⁷ Коляска І.В. Освіта в Радянській Україні. – Торонто, 1970. – С.123.

⁸ Довідник для вступників до вищих навчальних закладів за 1965р. – К.,1965. – С.172, 223.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України) – Ф.р. – 4621, оп. 1, спр. 4, арк. 40.

¹⁰ ЦДАГО України. – ф.1, оп. 71, спр. 227, арк. 13.

¹¹ Конституція Української Радянської Соціалістичної республіки// Радянська Україна, 21 квітня 1978 р. – С. 2.

¹² ЦДАВО України. – Ф.р. – 4621, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

¹³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття/Пер. з англ. – К., 1997. – С.285;

¹⁴ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні сер. 50-х – поч. 90-х років. – К., 1998. – С.49.

¹⁵ Коляска І.В. Назв. праця. – С.133.

¹⁶ Чорновіл В. Як і що обстоює Богдан Степчук//Український вісник. – Ч.VI. – Смолоскип. – 1972. – С.26 – 27.

¹⁷ Nicholas De Witt, Education and Profesional Employment in the USSR. – Washington, 1961. – P.357.

¹⁸ Кравченко Б. Назв. праця. – С.284.

¹⁹ Там само. – С.285.

²⁰ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К., 1957. – С.449; Высшее образование в СССР. Статистический сборник. М., 1961. – С.130; Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник. М., 1971. – С.197.

²¹ Русначенко А. Назв. праця. – С.49.

²² ЦДАВО України. – Ф. 4621, оп. 1, спр. 64, арк. 69.

²³ Кравченко Б. Назв. праця. – С.285.

²⁴ Высшее образование в СССР. М., 1961. – С.215.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4621, оп. 1, спр. 127, арк. 25 – 27; спр. 6, арк. 41.

²⁶ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998. – С.121.

²⁷ Україна: друга половина XX століття: нариси історії/ П.П.Панченко, М.Р. Плющ, Л.А.Шевченко та ін. – К., 1997. – С.163; Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Тараль, О.Г.Гуржій та ін., під ред. В.А.Смоля. – К., 1997. – С.342.

²⁸ Кравченко Б.С. Назв. праця. – С.289.

²⁹ Тарасюк М. Мовна дійсність в УРСР і злісні вигадки// Мовознавство. – 1971. №2. – С.42

³⁰ Кравченко Б. Назв. праця. – С.291.